

JACEK MAJ

Koło Naukowe Studentów Historii Sztuki
Uniwersytet Jagielloński

Badania Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego nad sztuką ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej

Badania nad sztuką ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej stały się w ciągu ostatniego dziesięciolecia jednym z głównych kierunków badawczych polskiej historii sztuki. Z powodu trudnej dostępności do dziedzictwa kulturalnego tych terenów przez niespełna pół wieku problematyka ta była podejmowana przez polskich badaczy marginalnie¹.

Ukazanie się w latach 80. XX w. katalogu zabytków architektury Ukraińskiej SSR², pomimo selektywności i licznych nieścisłości, pozwoliło na ogólną orientację w stanie ich zachowania. Precedensem było także wydawane w Polsce od 1986 r. monumentalne dzieło Romana Aftanazego *Materiały do dziejów rezydencji*³. Dopiero za sprawą zmian politycznych po 1989 r. możliwe stało się zapoznanie się ze stanem zabytków znajdujących się na terenie zachodniej Ukrainy.

Po przełomie 1989 r., w celu realizacji naukowego opracowania sztuki sakralnej Kościoła rzymskokatolickiego na terenie Ukrainy, powstały dwa nieformalne zespoły: pracowników Zamku Królewskiego na Wawelu oraz młodych pracowników i studentów (zrzeszonych w Kole Naukowym) Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego⁴. Plonem pracy pierwszego zespołu stały się monografie zabytków opublikowane w 1993 r. w dwóch pierwszych tomach serii *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na*

¹ Wymienić tu należy m.in. wywodzących się z przedwojennej „lwowskiej szkoły” historii sztuki Tadeusza Mańkowskiego (1878-1956), który po wojnie osiadł w Krakowie, gdzie kontynuował swoje badania m.in. nad sztuką Lwowa oraz Zbigniewa Hornunga (1903-1981), od 1949 r. pracującego we Wrocławiu i Toruniu, publikującego prace dotyczące lwowskiego baroku i rokoka. Szczególne miejsce zajmuje dorobek Mieczysława Gębarowicza (1893-1984), który po wojnie pozostał we Lwowie i w trudnych warunkach pisał cenne prace o sztuce Lwowa i Rusi Czerwonej, publikowane w Polsce od 1960 r. Zob. m.in.: K. Piwocki, *Lwowskie środowisko historyków sztuki*, „Folia Historiae Artium” t. 4: 1967, s. 117-125; [reprint:] Idem, *Sztuka żywa*, Wrocław 1970, s. 166-178; A. Małkiewicz, *Historia sztuki na Uniwersytecie Lwowskim 1893-1939* [w:] *Dzieje sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX wieku*, red. A. S. Labuda, Poznań 1996 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Historii Sztuki, t. 25), s. 58-72 (tamże wcześniejsza bibliografia).

² *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*, t. 1-4, Киев 1983-1986.

³ R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, red. J. A. Baranowski, Warszawa 1986-1994; 2. wyd.: *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991.

⁴ J. K. Ostrowski, *Inwentaryzacja zabytków sztuki sakralnej na Ukrainie*, „Lithuania” 1996, nr 1/2, s. 213-216.

ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej⁵, prezentującej kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego (wydawanie inwentarza włączono do programu Międzynarodowego Centrum Kultury w Krakowie w ramach kierowanego przez prof. Jerzego Wyrozumskiego Ośrodka Kultur Europejskich).

Zespół Instytutu Historii Sztuki UJ podjął od 1992 r. systematyczną inwentaryzację zabytków na terenie Ukrainy w granicach Rzeczypospolitej sprzed 1772 r., współpracując z miejscowymi władzami konserwatorskimi. Odbijające się co roku prace inwentaryzacyjne przyniosły wiele informacji o powojennych losach świątyń rzymskokatolickich⁶. Większość kościołów została zamknięta w latach 1946-1949, nieliczne jeszcze do lat 50. pełniły funkcję cerkwi. We wsiach i małych miasteczkach zamknięte kościoły przekształcano z reguły w magazyny lub warsztaty miejscowych kolchozów. Znaczej zmianie ulegało wnętrze kościoła, niszczone wówczas także pierwotne wyposażenie. W licznych przypadkach wierni zdołali jednak ocalić pojedyncze rzeźby i obrazy, które przenoszono do miejscowych cerkwi i domów prywatnych. Wiele dzieł sztuki zostało także zabezpieczonych przez pracowników Lwowskiej Galerii Obrazów i przeniesionych do magazynów w Olesku⁷.

Wykonana podczas kampanii inwentaryzacyjnych dokumentacja opisowa i fotograficzna stanowi często pierwsze pełne naukowe rozpoznanie zabytków. Dlatego też uwzględniane są również zabytki o skromnej wartości artystycznej, lecz cenne dla ogólnego obrazu kulturowego ziem. Dotąd zinwentaryzowano cały teren Ukrainy (do granicy z 1772 r.) oprócz dwóch *obłasti* Wołynia. Prace finansowo wspierały m.in. Ministerstwo Edukacji Narodowej, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (Biuro Pełnomocnika ds. Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą), Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Rada Kół Naukowych UJ, Fundacja im. S. Batorego.

Zasady opracowania poszczególnych zabytków przedstawiono w pierwszym tomie inwentarza⁸. Struktura hasła zasadniczo składa się z następujących części: 1) historia; 2) opis architektury, dekoracja i wyposa-

⁵ *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej* red. J. K. Ostrowski, cz. I: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 1, Kraków 1993, t. 2: J. T. Petrus, *Kościół i klasztory Żółkwi*, Kraków 1994.

⁶ A. Betlej, R. Qurini-Popławski, *Sprawozdanie z wyjazdu inwentaryzatorskiego na terenie dawnej diecezji przemyskiej (obecnie na terytorium Republiki Ukrainy)*, „Przegląd Wschodni” (dalej: PW) 1992-1993, z. 2(6), s. 505-514; [skrótowa wersja:] „Biuletyn Historii Sztuki” (dalej: BHS), t. 54: 1992, s. 140-143; Idem, *Inwentaryzacja kościołów rzymskokatolickich w archidiecezji lwowskiej. Uwagi na marginesie wyjazdu w 1993 roku*, PW 1994, z. 2, s. 337-346; P. Krasny, *Inwentaryzacja zabytków na terenie dawnej diecezji przemyskiej*, „Rocznik Przemyski”, t. 29: 1994, s. 135-139; R. Qurini-Popławski, *Inwentaryzacja kościołów rzymskokatolickich na Ukrainie*, „Wierchy”, t. 61: 1995, s. 177-179.

⁷ R. Qurini-Popławski, *Stan zachowania zabytków sztuki sakralnej na terenach dawnej diecezji przemyskiej i w zachodniej części archidiecezji lwowskiej* [w:] *Zabytki sztuki polskiej na dawnych Kresach Wschodnich*, Warszawa 1997, s. 64-65.

⁸ *Materiały...*, t. 1, Kraków 1993, s. 9-11.

zenie; 3) stan zachowania; 4) zarys problematyki artystycznej. Inwentarz, którego celem jest odtworzenie dziedzictwa ziem przed zniszczeniem, na równi uwzględnia dzieła zachowane, uszkodzone oraz przemieszczone (przechowywane obecnie w ukraińskich muzeach bądź też wywiezione przez opuszczających te ziemie Polaków). W rekonstrukcji niezbędne jest pełne wyzyskanie materiałów archiwalnych (do hasła załączane są często aneksy, najczęściej dawne opisy i inwentarze). Podstawą źródłowych opracowań są materiały przechowywane w Archiwum Metropolii Przemyskiej w Przemyśle, Archiwum Archidiecezji Lwowskiej w Krakowie oraz archiwach bernardyńskich, dominikańskich, jezuickich, kapucyńskich. Rozwija się także współpraca z lwowskimi placówkami muzealnymi. W celu przygotowania pozyskanych materiałów do druku przy IHS UJ została utworzona w 1995 r. Pracownia Badań nad Sztuką Ziem Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej, którą kieruje prof. Jan. K. Ostrowski.

W latach 1994-2000 zorganizowano sześć sesji naukowych poświęconych sztuce wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej⁹ (w tym w 1998 r. we Lwowie), które stały się ważnym forum wymiany pomiędzy różnymi pokoleniami badaczy pochodzących z różnych środowisk, m.in. warszawskiego, prowadzącego akcje inwentaryzacyjne na terenie Litwy i Białorusi oraz gości z Ukrainy, Białorusi i Litwy. Badania archiwalne i interpretacyjne owocują ustaleniami, które uzupełniają dotychczasowy obraz polskiej sztuki, by wymienić przede wszystkim nowe ustalenia dotyczące artystycznego *oeuvre* oraz biografii Jana Jerzego Pinsla - najwybitniejszego przedstawiciela lwowskiej rzeźby rokokowej¹⁰.

Warto wspomnieć o odkryciu kościoła w Dobromilu z poł. XVI w., wykazującego analogie z renesansową architekturą Mazowsza z kręgu Jana Baptysty z Wenecji¹¹ czy obronnego kościoła w Bruchnalu (ok. 1645-

⁹ R. Sulewska, *Sztuka na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej od średniowiecza po czasy współczesne* (ogólnopolska sesja naukowa, Kraków, 18-20 maja 1995), „Barok” 1996, t. 3, nr 1, s. 327-329. Materiały z czterech pierwszych sesji z 1994-1998 zostały opublikowane w czterech tomach wydawnictwa *Sztuka kresów wschodnich* (dalej: SzKW), Kraków 1994-1999. Plon konferencji lwowskiej („Ostatnie dziesięć lat badań historyków sztuki nad zabytkami Ukrainy, Białorusi i Litwy”) wypełnił dwa numery PW 1999, z. 1-2 (21-22).

¹⁰ J. K. Ostrowski, *Z problematyki warsztatowej i atrybucyjnej rzeźby lwowskiej w. XVII* [w:] SzKW, red. J. K. Ostrowski, t. 1, Kraków 1994, s. 79-90; P. Krasny, J. K. Ostrowski, *Wiadomości biograficzne na temat Jana Jerzego Pinsla*, BHS, t. 57: 1995, s. 339-342; A. Betlej, *Rzeźby Jana Jerzego Pinsla i jego kręgu z kościoła parafialnego w Budzanowie*, BHS, t. 57: 1995, s. 343-352; J. K. Ostrowski, *Jan Jerzy Pinsel - zamiast biografii* [w:] SzKW, red. J. K. Ostrowski, t. 2, Kraków 1996, s. 361-373; Idem, *Hercules and Samson. A Long Way of a Composition Motif from Stefano Maderno to Johann Georg Pinsel* [w:] *Gedenkschrift für Richard Harprath*, hrsg. W. Liebenwein, A. Tempesini, München-Berlin 1998, s. 73-80; Idem, *A Great Baroque Master on the Outskirts of Latin Europe. Johann Georg Pinsel and the High Altar of the Church at Hodowica*, „Artibus et Historiae”, no. 42: 2000, s. 197-215.

¹¹ M. Kaleciński, P. Krasny, *Kościół parafialny p. w. Przemienienia Pańskiego w Dobromilu* [w:] *Materiały...*, t. 3, Kraków 1995, s. 55-73; P. Krasny, *Renesansowy kościół w Dobromilu i jego związki z architekturą mazowiecką*, BHS, t. 57: 1995, nr 3-4, s. 271-282.

-1650)¹². Istotne dla obrazu późnobarokowej architektury wydają się wyniki badań nad twórczością lwowskiego architekta Franciszka Ksawerego Kulczyckiego¹³. Powstają liczne artykuły oraz prace magisterskie i doktorskie, m.in. monografie architektów Bernarda Meretyna oraz Pawła Giżyckiego SJ. Gromadzony materiał wystarczy na wydanie jeszcze ok. 10 tomów *Materiałów...* (do r. 2001 ukazało się 9 tomów). Styk kultur owocował na tych ziemiach wieloma zjawiskami artystycznymi, które stały się przedmiotem pogłębionych studiów, by wymienić choćby architekturę unicką¹⁴. Historycy sztuki ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej mają przed sobą rozległe perspektywy badawcze na wiele dziesięcioleci. Trzeba jednakże pamiętać, że choć o „sztuce kresów wiemy dziś więcej niż kiedykolwiek”, to „nawet najsolidniej prowadzone badania nie będą w stanie nadrobić katastrofalnej luki w materiale zabytkowym i źródłowym. Rozległe partie terytoriów kresowych i liczne problemy tamtejszej sztuki na zawsze pozostaną *tabula rasa*”¹⁵.

W 2001 r. przy Kole Naukowym powstała Sekcja Inwentaryzacji Rezydencji na Wschodzie, która rozpoczęła nową akcję inwentaryzacji – tym razem siedzib szlacheckich na terenach dawnego województwa lwowskiego. Projekt zakłada zweryfikowanie stanu wiedzy historycznej, ustalenie losów budowli dotychczas pomijanych w opracowaniach naukowych (*Materiały do dziejów rezydencji* Romana Aftanazego nie uwzględniają wszystkich miejscowości, w których przed r. 1939 znajdowały się zabudowania dworskie i pałacowe). Kolejne, młodsze roczniki studentów kontynuują prace „kresowe” Koła.

¹² A. Betlej, *Kościół parafialny w Bruchnalu p. w. Św. Trójcy* [w:] *Materiały...*, t. 3, Kraków 1995, s. 31-45.

¹³ Idem, *Kościół OO. Bernardynów w Gwoźdźcu i architekt Franciszek Ksawery Kulczycki* [w:] SzKW, red. J. K. Ostrowski, t. 1, Kraków 1994, s. 63-73.

¹⁴ P. Krasny, *Cerkwie neogotyckie - ostatni etap okcydentalizacji budownictwa ruskiego* [w:] SzKW, red. J. K. Ostrowski, t. 2, Kraków 1996, s. 231-247; Idem, *Monumentalna architektura „kościół chłopskiego”. O prawnych, społecznych i ekonomicznych przyczynach okcydentalizacji architektury cerkiewnej w Europie Środkowej w okresie baroku*, „Barok”, t. 3: 1996, nr 2, s. 73-101; Idem, *Okcydentalizacja czy modernizacja? Uwagi o przemianach unickiej architektury sakralnej w Rzeczypospolitej w wieku XVIII*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 5/6, 1996/1997, s. 129-140; Idem, *Architektura unicka Galicji po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej* [w:] *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuk* red. J. A. Baranowski, Warszawa 1998, s. 355-377; Idem, *Sztuka cerkiewna na ziemiach polskich w XVIII wieku. Kilka uwag terminologicznych* [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 125-139; Idem, *O kilku próbach modernizacji architektury cerkiewnej w Galicji około roku 1900* [w:] *Ars Graeca – Ars Latina. Studia dedykowane Profesor Annie Rzętyckiej-Bryzek*, red. W. Bahus [et al.] Kraków 2001, s. 245-272.

¹⁵ J. K. Ostrowski, *Dziedzictwo zabytkowe dawnej Rzeczypospolitej na kresach wschodnich* [w:] *Od świata granic do świata horyzontów*, red. J. Purchla, Kraków 2001, s. 119.